

DUNHUANG – GENEZA POWSTANIA I STRATEGICZNE ZNACZENIE MIASTA ZA CZASÓW CESARZA WUDI Z DYNASTII HAN

DANIEL MOREK

ABSTRACT (Dunhuang – the origins of foundation and the strategic importance of the city during the reign of Emperor Wu of the Han Dynasty): Dunhuang was arguably one of the most important cities on the so-called Silk Road. Its establishment was made possible due to Han emperor Wudi's war against the nomadic tribes of the Xiongnu, who posed a major threat to the Chinese during the early years of the Han dynasty. The city was established as a strategic military settlement that was part of the regional tuntian system, and its role was to help secure the western borders of the empire. Due to the discovery of potential trading partners in the west during the reign of emperor Wudi, as well as the war which resulted in the vassalization of city states in the Takla Makan desert, Dunhuang became a trading hub from where caravans from the Chinese interior travelled west, which only increased its strategic value. This article will discuss what caused the evolution of Dunhuang from a frontier tuntian settlement into a major trading hub and strategically important city.

KEYWORDS: Han Dynasty, Silk Road, Dunhuang, Hexi Corridor, Emperor Wu, Xiongnu, Sogdians, tuntian

SŁOWA KLUCZOWE: dynastia Han, Jedwabny Szlak, Dunhuang, korytarz Gansu, Cesarz Wudi, Xiongnu, Sogdycy, tuntian

Wstęp

Tematem niniejszej pracy jest geneza powstania i znaczenie Dunhuangu za czasów cesarza Wudi z dynastii Han. Miasto Dunhuang leży na południowym skraju pustyni Gobi w Chinach, w prowincji Gansu, nad oazą Yueyaquan. Jest to relatywnie niewielkie (w skali chińskiej) miasto (ok. 150 tys. mieszkańców), które przez wieki było zapomniane. Jeszcze ok. 40 lat temu, odwiedzając to miejsce, ciężko było uzmysłwić sobie, że było to jedno z najważniejszych miast w Chinach. Przez wieki bowiem było ono ściśle związane z tzw. Szlakiem Jedwabnym. Termin ten, mimo iż dziś tak popularny, powstał tak naprawdę dopiero w XIX w. Stworzył go Ferdinand von Richthofen, niemiecki podróżnik i geograf¹. Ciężko jednak mówić o jednym szlaku, była to bardziej sieć wielu dróg, szlaków, zarówno lądowych jak morskich, które często wytyczane były przez co bardziej przedsiębiorczych kupców². Tym niemniej, jeśli chodzi o szlaki lądowe, to te, które szły na zachód, a zaczynały się w Chinach, musiały przejść przez Dunhuang.

Wraz ze wzrostem zainteresowania Szlakiem Jedwabnym miasto, po wielu latach zapomnienia i stagnacji, odżyło i stało się centrum turystycznym³. Jest również obiektem zainteresowania wielu badaczy, w szczególności tych zajmujących się historią buddyzmu czy też historią papieru, jako że w jaskiniach Mogao w okolicach Dunhuangu i w wielu ruinach otaczających miasto odkryto wiele manuskryptów dotyczących w szczególności buddyzmu⁴. Na tym polu mamy również rodzimych badaczy⁵. Jednakże istnieje zaskakująco mało prac poświęco-

¹ Richthofen 1877, 96–122.

² Whitfield 2007, 201–213.

³ Chronologia najważniejszych wydarzeń w historii miasta Dunhuang, zob. *Silkroad Foundation*, <http://www.silkroadfoundation.org/dunhuang/dhhistory.html> (dostęp: 6.11.2022).

⁴ Chen, Wang 2020, 188–190.

⁵ Helman-Ważny, 2009; 2016.

nych strategicznemu znaczeniu Dunhuangu. Było to bowiem miasto bardzo ważne ze względów militarnych i zapewniało kontrolę na zachodniej flance państwa dynastii Han. Było również idealnym przykładem systemu *tuntian*, wprowadzonego przez cesarza Wu, a także pierwszym krokiem w kierunku stworzenia lądowych szlaków handlowych, które, jak już wcześniej wspomniano, ohrzczono mianem *Jedwabnego Szlaku*. W niniejszej pracy autor przedstawia czynniki rozwoju Dunhuangu z *tuntian* do miasta nazywanego często bramą do Chin. Rozwoju, który nastąpił i był możliwy za czasów panowania cesarza Wudi. W pracy korzystano m.in. z następujących źródeł: *Shiji (Zapiski Historyka)*, *Hanshu (Księga Han)*, *Hou Hanshu (Księga Późnego Han)* oraz *Zizhi tongjian (Wszechstronne zwierciadło mające dopomóc w rządzeniu)*. Korzystano również z tłumaczeń manuskryptów z Dunhuang w języku angielskim⁶. Analiza źródeł pozwoliła na wyodrębnienie wspólnych elementów dotyczących historii miasta. Poza źródłami autor korzystał z szeregu różnych opracowań, zarówno w języku polskim, jak i angielskim.

Dynastia Qin i konflikt z Xiongnu

Aby zrozumieć funkcje, jakie miało pełnić Dunhuang, należy wpieryw opisać historię powstania miasta, która wiąże się ściśle z historią wspomnianej już wcześniej dynastii Han. Była to najdłużej panująca dynastia w historii Chin. Pod wieloma względami okres jej panowania nazywany jest często złotą erą w historii tego kraju. Jednakże okoliczności jej powstania powiązane były (jak to często bywało w historii Chin) z wojną domową i upadkiem wcześniejszej dynastii Qin. Dynastia Qin nie panowała zbyt długo, miała bowiem jedynie jednego dłużej panującego cesarza, jednakże wywarł on niezwykle wpływ na historię Chin. Zwano go Qin Shi Huang Di⁷. Był on bezlitosnym i pragmatycznym władcą. Eliminował jakikolwiek przejaw zagrożenia dla swej władzy, zarówno w granicach swego państwa, jak i poza nimi⁸.

W 215 r. p.n.e. Qin Shi Huang wysłał generała Meng T'iena, aby uporał się z ludem zajmującym tereny wyżyny Ordos (obecnie północne Chiny). Meng T'ien pokonał wroga i przepędził go z zajmowanych przez niego ziem⁹. Lud ten zwał się Xiongnu. Byli to koczownicy, żyjący na północnych, a później zachodnich rubieżach państwa Qin oraz następnej dynastii – Han. Mimo, iż Qin Shi Huang pokonał i przepędził ich z wcześniej zajmowanych ziem, nie był w stanie całkowicie zlikwidować zagrożenia. Xiongnu przenieśli się na tereny Wyżyny Mongolskiej, a cesarz Qin w odpowiedzi postanowił ufortyfikować tereny graniczące z ich nowymi ziemiami. Uczynił to, łącząc wcześniej istniejące fortyfikacje, budowane m.in. za czasów dynastii Zhou, oraz budując nowe odcinki murów. Ten szereg fortyfikacji znany jest jako Wielki

⁶ Giles 1957, 1–4.

⁷ Huang (皇帝 – dosłownie „Żółty Cesarz”) był tytułem cesarskim przybranym przez władcę Qin.

⁸ *Shi*. I 35–38 = Sima Qian, *Shiji*, tłum. W. Burton, New York 1961.

⁹ Beckwith 2009, 98–99.

Mur. Należy jednak pamiętać, iż budowa Wielkiego Muru była kontynuowana przez kolejne dynastie¹⁰.

Mur nie spełnił całkowicie pokładanych w nim nadziei, głównie z powodu swego ogromu, który sprawiał, że utrzymanie stałego garnizonu było niezwykle kosztowne, niemniej jednak odciął on Xiongnu od żyznych pastwisk. Zarówno istnienie muru, jak i ciągłe walki wzdłuż niego, spowodowane przez ataki Xiongnu, uniemożliwiały rozwój handlu na zachód. Co więcej cesarz Qin nie był zainteresowany dalszymi podbojami na zachód, bądź też rozwojem handlu; skupiał się bardziej na opanowaniu sytuacji wewnątrz państwa, które dalekie było od stabilności, oraz na podbojach krajów leżących na południe od granic państwa Qi¹¹.

Powstanie dynastii Han

Cesarz Qin często odbywał osobiste inspekcje i w tym celu podróżował po kraju. W czasie jednej ze swych podróży nieoczekiwanie zachorował i, po niedługim czasie, zmarł w 210 r. p.n.e. Eunuchowie, czyli kastraci tradycyjnie służący na dworach władców chińskich, oraz urzędnicy przejęli kontrolę nad krajem i doprowadzili do koronacji młodszego syna Qin Shi Huanga, Ying Huhai, znanego później jako Er Shi Huang. W 209 r. p.n.e. wybucha rebelia części wojska. Młody cesarz rządził niedługo, bo w 207 r. p.n.e. przywódca eunuchów, Zhao Gao, doprowadził do jego zabójstwa i mianował trzeciego cesarza Qin, Ying Ziyinga, który rządził jedynie 46 dni. Przed śmiercią zdążył jednak skazać na śmierć Zhao Gao. Tymczasem rebelia rozszerzyła się na całe państwo Qin. Oprócz przeróżnych oddziałów zbuntowali się również chłopci oraz dawna arystokracja Zhou. Wspólnymi siłami wkroczyli do Xianyang, stolicy Qin, i zabiwszy Ying Ziyinga, spalili całe miasto. Natychmiast wybuchł konflikt między przywódcami rebelii i całe państwo pogrążyło się w wojnie domowej. Oddziały stacjonujące wzdłuż Wielkiego Muru porzuciły swoje stanowiska i żołnierze powrócili do swych domów. Xiongnu natychmiast przekroczyli linie fortyfikacji i powrócili na tereny swych pastwisk na wyżynie Ordos. Stamtąd rozpoczęli regularne łupieżcze najazdy na tereny Chin. Tymczasem wojna domowa zakończyła się zwycięstwem Liu Banga, zwanego później Gaozu. Był on rolnikiem z pochodzenia i doszedł do władzy nie tyle dzięki swym umiejętnościom dowódczym, a raczej dzięki umiejętnemu dobieraniu doradców i sprytnemu wykorzystywaniu sytuacji. W 202 r. p.n.e. Liu Bang ogłasza się cesarzem nowej dynastii, dynastii Han¹².

Wojna domowa niezwykle osłabiła Chiny. Xiongnu, widząc słabość Han, zawarli sojusz z księciem z północy Chin, Lu Xinem, który był wasalem Han w 201 r. p.n.e.¹³ Liu Bang musiał na to zareagować, mimo poważnie osłabionej armii. Brak reakcji skutkowałby osłabieniem jego władzy nad pozostałymi wasalami, którzy władali wschodnią częścią cesarstwa Han. Co

¹⁰ *Shi*. I 54.

¹¹ Uhlig 1986, 34.

¹² Hansh. I 1–2 = Hanshu (teksty przetłumaczone przez autora przy wykorzystaniu stron internetowych *Chinese Notes*: <http://chinesenotes.com/hanshu.html> i *Chinese Text Project*: <https://ctext.org/han-shu>; dostęp: 6.11.2022).

¹³ Di Cosmo 2002, 187–195.

więcej, zdawał sobie sprawę z tego, że Xiongnu muszą zostać powstrzymani w ten lub inny sposób. W 200 r. p.n.e. Gaozu wyruszył wraz ze swoją armią na Xiongnu. Jednakże bardzo szybko poniósł klęskę¹⁴. Armia Han nie była w stanie sprostać armiom koczowników, które walczyły w sprawdzony sposób, używając taktyki bardzo znanej wszystkim koczownikom Azji Środkowej, czyli konnych łuczników. Armia Han składała się z kolei głównie z piechoty oraz rydwanów. Brakowało regularnej konnicy, jako że ówczesne chińskie konie były małe i wolne. Tak powolna armia nie była w stanie sprostać konnym łucznikom na szybkich koniach, którzy unikali walnych bitew, prowadząc w zamian wojnę podjazdową, nieustannie nękając strzałami powolne oddziały Han.

Problem Xiongnu

Liu Bang, ledwo ocalałszy po swej wyprawie, musiał uporać się z Xiongnu w inny sposób. W 198 r. p.n.e. Han weszło w układ z koczownikami. Układ ten zwano *heqin*¹⁵, czyli sojusz małżeński¹⁶. Polegał on na corocznej daninie ze strony Han oraz na wydawaniu księżniczek Han za mąż za władców Xiongnu. Ten dość upokarzający dla Han układ powstrzymał Xiongnu przed podbiciem Han, jednakże należy pamiętać o tym, że władza kolejnych przywódców koczowników nie była absolutna. Xiongnu składali się z wielu plemion, a część z nich otwarcie ignorowała zawarty traktat. Han nie miało jednak możliwości uporania się z tym problemem, a Liu Bang musiał skupić się na innych zagrożeniach, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Podczas jednej ze swoich kampanii przeciwko zbuntowanym wasalom został zraniony strzałą w szyję i zmarł w roku 195 p.n.e. Jednak, w przeciwieństwie do Qin Shi Huanga, podwaliny pod istnienie jego dynastii okazały się być mocne i dynastia Han przetrwała¹⁷. Panowanie kolejnych cesarzy Han upłynęło pod znakiem rozwoju gospodarczego. Han nie było stać na kolejne wojny z Xiongnu, tak więc *heqin* trwał.

Cesarz Wu i sytuacja gospodarczo-polityczna Han

Sytuacja zmieniła się dopiero w 141 r. p.n.e., kiedy to władzę w Han objął Liu Che, znany również jako Wudi, czyli dosłownie „cesarz waleczny”. Przydomek bardzo trafny, jako że na czas jego rządów przypada wojna z Xiongnu. Cesarz Wu, objąwszy władzę, stanął przed dość nietypowym problemem. Gospodarka cesarstwa osiągnęła tak wysoki poziom, że aby ją na nim utrzymać, potrzebne były nowe rynki zbytu. O ile produkcja żywności utrzymywała się na stabilnym poziomie, pojawiły się wyraźne nadwyżki produkcji w innych polach. Potrzebni byli partnerzy handlowi. Duża była w tym zasługa jedwabiu. Jego produkcja wzrastała od lat, obejmowała wiele aspektów gospodarki i była odpowiedzialna za wcześniej wspomniane nadwyżki

¹⁴ Di Cosmo 2002, 206–112.

¹⁵ 和亲 – dosłownie „pokój i koligacja”.

¹⁶ Slobodnik 2006, 268.

¹⁷ *Hansh*. I 2–II 1.

w produkcji. Biorąc pod uwagę fakt, że jedynym producentem jedwabiu poza Han była Korea, w której produkcja jedwabiu była relatywną nowością (pojawiła się dopiero w 200 r. p.n.e.), to monopol cesarstwa był niezaprzeczalny¹⁸.

Problem stanowili jednak, jak już wcześniej wspomniano, potencjalni partnerzy handlowi. Południe nie wchodziło w grę. W większości wypadków leżące tam królestwa były wrogo nastawione w stosunku do Han. Przybywający z zachodu kupcy różnych narodowości, mimo nieprzyjaznych pustynnych szlaków oraz stałego zagrożenia ze strony nomadów i bandytów, zaczęli coraz częściej pojawiać się na dworze cesarskim. Przynosili wieści o wielu różnorodnych i wielkich państwach leżących daleko na zachód. Poza wieściami przywozili również coraz większe ilości towarów niedostępnych w Chinach, m.in. wino, złoto oraz biżuterię i perfumy. Zarówno dwór, jak i arystokracja chętnie korzystali z rozwijającego się handlu. Dlatego też cesarz Wu był bardzo zainteresowany zabezpieczeniem terenów na zachodzie¹⁹.

Jednakże zarówno na zachodzie, jak i na północy państwa Han znajdowali się Xiongnu. Ich obecność była coraz bardziej kłopotliwa dla władcy. Zarówno upokarzająca coroczna dani-
na, jak i ponawiające się ataki ze strony co bardziej niezależnych klanów były już wystarczającym powodem dla cesarza Wu, aby w końcu uporać się z tym problemem. Kolejnym istotnym powodem była blokada dostępu do potencjalnych poważniejszych partnerów handlowych. Ale było jeszcze kolejne potencjalne zagrożenie, które mogło całkowicie zablokować drogę na zachód i poważnie zaszkodzić chińskiej gospodarce, czerpiącej coraz większe korzyści z handlu z zachodem. Xiongnu zaczęli nawiązywać bliższe kontakty z plemionami Qiang (zamieszkujący teren dzisiejszego Tybetu), których ziemie leżały na południe od Gansu²⁰.

Wyprawa Zhang Qiana i wojna z Xiongnu

Aby uporać się z tym zagrożeniem, cesarz Wu wysłał na zachód poselstwo pod przywództwem dowódcy straży pałacowej, urzędnika o imieniu Zhang Qian, w roku 138 p.n.e. Poselstwo miało zawrzeć pakt z Yuezhi, nomadami, którzy według Sima Qiana, autora *Shiji*, żyjącego i pracującego na dworze cesarza Wu, zamieszkiwali tereny Gansu przed Xiongnu i zostali przez nich przepędzeni niespełna 30 lat wcześniej²¹. Przygody Zhang Qiana są godne poświęcenia im całej książki, a sam fakt, że powrót do Han zajął mu ponad 10 lat, świadczy o jego doświadczeniach²². Niemniej jednak Wudi nie polegał jedynie na poselstwie do dalekich Yuezhi. Sam postanowił uderzyć na Xiongnu, zanim ci mogli nawiązać sojusz z plemionami Qiang. W 133 r. p.n.e., pięć lat po wyruszeniu Zhang Qiana, cesarz Wu zerwał pokój z Xiongnu, próbując wciągnąć w pułapkę ich siły w bitwie pod Mayi. Zasadzka skończyła się niepowodzeniem²³. Mimo

¹⁸ Uhlig 1986, 36–37.

¹⁹ Frankopan 2015, 26–27.

²⁰ *Zi. Tong*. 324–340 = Sima Guang, *Zizhi Tongjian*, tłum. J. Yap, Bloomington 2009.

²¹ Craig 2003, 1–3.

²² Żuchowska, Sarek 2017, 11–12.

²³ *Zi. Tong*. 330–340.

że obie strony nie poniosły żadnych strat, sama próba ich zaatakowania była wystarczającym powodem dla Xiongnu, aby bez skrupułów rozpocząć wzdłuż granicy najazdy na ziemie Han. Do roku 127 p.n.e. wojna z Xiongnu sprowadzała się do okazjonalnych wypadów nomadów i lokalnych potyczek wzdłuż granicy. W tym czasie armia Han była przygotowywana do walki z Xiongnu.

Modernizacja armii oraz program wiosek *tuntian*

Z jednej strony zaczęto używać konnicy korzystającej z nowych koni, które hodowano już od czasów dziadka Liu Che, cesarza Wendi²⁴. Rozpoczął ją pod wpływem swego doradcy Chao Cuo, który sugerował użycie kombinowanych wojsk przeciwko Xiongnu²⁵. Z drugiej natomiast strony rozpoczęto program zakładania wojskowo-rolniczych wiosek zwanych *tuntian* wzdłuż obszarów frontowych, co również było pomysłem Chao Cuo. Określenie „wioska” może być nieco mylące, wiele założonych osad z biegiem czasu ewoluowało bowiem w ufortyfikowane miasta. Nowo założone, ufortyfikowane osady pełniły szereg ról. Po pierwsze zapewniały żywność stacjonującym tam żołnierzom oraz funkcjonującym w rejonie armiom, co rozwiązywało poważny problem logistyczny, z jakim mierzyło się Han, prowadząc kampanie na pograniczu, daleko od większych miast. Po drugie sama ich obecność związywała migrujących nomadów Xiongnu, uniemożliwiając im walkę podjazdową. Plemiona, które poddawały się Han, były osiedlane w *tuntian* i wokół nich, zapewniając im przede wszystkim dodatkowe oddziały jeźdźców. Po trzecie część osad powstała również w celu organizowania, wzmocnienia i zapatrywania garnizonów wzdłuż Wielkiego Muru, który był wciąż rozbudowywany jako element powstrzymywania napadów Xiongnu²⁶.

Dunhuang jako strategicznie położone *tuntian*

Jak wcześniej wspomniano, cesarz Wu chciał uniemożliwić Xiongnu nawiązanie bliższych kontaktów z Qiang. W tym celu, stosując wyżej opisaną taktykę, opanował korytarz Gansu, prawie 1000-kilometrowy obszar relatywnie płaskiego terenu z szeregiem oaz pomiędzy górami Qilian i Tybetem na południu a górami Longshou, Heli i Mazong oraz pustynią Gobi na północy. Wzdłuż korytarza, na nowo zdobytych terenach, cesarz Wu nakazał założenie szeregu *tuntian*. Jedną z nowo założonych osad był Dunhuang²⁷.

Założenie Dunhuangu

W 121 r. p.n.e. gubernator fortu na zachodnich rubieżach Han, w rejonie wcześniej wspomnianego korytarza Gansu – Jiu Zhuan – otrzymał cesarski list, który nakazywał mu założenie osa-

²⁴ Di Cosmo 2002, 206–212.

²⁵ *Ch'ao Ts'o*, 8 = Chao Cuo, *Ch'ao Ts'o chi chu-yi*, tłum. Jen-min, Shanghai 1976.

²⁶ Loewe 2011, 65–89.

²⁷ Liu, Fan, 2006, 99–100.

dy. W liście opisano procedury, jakie obowiązywały przy zakładaniu *tuntian*²⁸. Wpierw sprawdzano potencjalny teren zdalny do osiedlenia, następnie sprowadzano żołnierzy, którzy pełnili rolę zarówno osadników, jak i garnizonu, wraz z dowódcami oraz urzędnikami, którzy mieli pilnować porządku. Powstała osada służyła również jako baza robotników do budowy Muru, a siłę roboczą stanowili również często żołnierze²⁹. Praca przy budowie Muru była trudna i niebezpieczna. Nie bez powodu większość żołnierzy wysyłanych w takie miejsca rekrutowano z przestępców i z dalekich prowincji³⁰. Biorąc pod uwagę fakt, że zakładana przez nich osada leżała na najdalszych rubieżach Han, na skraju pustyni, można stwierdzić, że często śmierć wydawała się dla tych żołnierzy lepszym rozwiązaniem. Potwierdzenie można znaleźć w słowach poety Li Bai, kilkaset lat później: „Lepiej, by mężczyzna umarł w walce; ale jak może dźwigać ciężar ciemionych, gdy pomaga budować Wielki Mur? Wielki Mur ciągnie się bez końca, na trzy tysiące li długi”³¹.

Mieszkańcy Dunhuangu

Mimo zmian, jakie dotknęły miasto w kolejnych latach jego istnienia, jego status miasta garnizonowego trwał niezmiennie. Nawet gdy stało się ośrodkiem handlowym, w spisie ludności z 2 r. n.e. wśród ponad 38 tysięcy mieszkańców miasta większość wciąż stanowili żołnierze, co ciekawe, często weterani z rodziną. Z biegiem czasu wielu z mieszkańców – żołnierzy garnizonu – zaczęto rekrutować z okolicznej ludności, m.in. z nomadów z pustyni Takla Makan. Była to standardowa praktyka przy zakładaniu *tuntian*³². O ile pierwsi osadnicy składali się z żołnierzy z drugiego krańca państwa, w dłuższej perspektywie dalsi rekruci oraz nowi mieszkańcy byli werbowani ze spacyfikowanej rdzennej ludności³³.

Przełęcz na zachodzie, Yumenguan

Biorąc zatem pod uwagę strukturę garnizonu, składającą się z przestępców oraz przymusowo zesłanych rekrutów z dalekich prowincji, można stwierdzić, że przebywanie w Dunhuangu nie należało do bezpiecznych. Na południu znajdowały się góry, a na północy i zachodzie pustynia³⁴. Wschód z kolei był mocno strzeżony. I nie bez powodu. Od samego początku Dunhuang miał niezwykle ważne strategicznie znaczenie. Nieco na zachód stał fragment Wielkiego Muru strzegący przełęczy Yumen, która była jedyną drogą z Han na zachód. Nad przełęczą cesarz Wudi kazał zbudować twierdzę Yumenguan, tj. „Fortecę Nefrytowych Wrót”, ok. 120 r. p.n.e. Nazwa ta wzięła się od towarów sprowadzanych z zachodu, z miast-państw leżących wzdłuż oaz na pustyni Takla Makan. Do powrotu Zhang Qiana z podróży owe miasta-państwa były naj-

²⁸ Loewe, 1967, 150.

²⁹ Uhlig 1986, 165–166.

³⁰ de Crespigny 2006, 1234.

³¹ *Tang Shi*. = Li Bai, *Tang Shi San Bai Shou*, tłum. A. Knopf, New York 1920.

³² *San. Z. IX 146* = Chen Shou, *Sanguo Zhi*, tłum. T. Davis, New York 2013.

³³ Xinjiang 2013, 20–21.

³⁴ *H. Hansh. LXXXVIII 1 – 29* = Fan Ye, *Hou Hanshu*, tłum. J.E. Hill, Washington 2003.

ważniejszymi partnerami handlowymi Han na zachodzie. Han sprzedawało im m.in. jedwab, a sprowadzało nefryt, którego odmiany o wyjątkowym kolorze wydobywano w miastach-państwach³⁵.

Południowa przełęcz, Yangguan

Wspomniana Yumenguan jest o wiele bardziej znana (i miała większe znaczenie) niż druga twierdza, strzegąca przełęczy położonej 70 km na południe (a raczej na południowy wschód) od Dunhuangu, Yangguan. Sama nazwa, w zależności od tego, jak ją interpretować, również na to wskazywała. Yangguan oznacza bowiem albo „Słoneczną Bramę” albo „Południową Bramę”. Powstała ona mniej więcej w tym samym okresie co „Forteca Nefrytowych Wrót”. Twierdza ta, jak wspomniano, miała za zadanie kontrolować przełęcz leżącą na południe, a raczej na południowy zachód od Dunhuangu, w odległości 70 kilometrów od miasta. Trasa do niej wiodąca była regularnie patrolowana przez garnizony osadzone w licznych wieżach strażniczych. Również i przez tę przełęcz prowadziły szlaki handlowe, jednakże nie w takim nasileniu jak w Yumenguan. Sama twierdza przetrwała dość długo, bo najprawdopodobniej do ok. 900 r. n.e., jednak popadła w ruinę na długo przed Yumenguan³⁶.

System irygacyjny w okolicach Dunhuangu

Zatem od samego początku Dunhuang nie tylko chroniło zachodnie rubieże, ale i szlak handlowy. Jak się później okazało, pierwszy z wielu. *Tuntian* zazwyczaj pełniły również role zaopatrzeniowe. Żołnierze-osadnicy pracowali na roli, jednakże w przypadku Dunhuangu było to utrudnione. Biorąc pod uwagę fakt, iż żyzne ziemie występowały jedynie w okolicach pobliskich oaz, brak było odpowiednich ziem na pastwiska. Mimo to zachowały się źródła, a dokładniej dokumenty odkryte w jaskiniach w pobliżu Dunhuangu, sugerujące, że istniała pewna liczba stad kóz i owiec³⁷. Nie były one jednak głównym źródłem żywności. Uprawiano również zboża, spośród których dominowała pszenica. W celu utrzymania pól zbudowano szereg kanałów irygacyjnych. Było to konieczne, bo Dunhuang musiał zaopatrywać w żywność nie tylko siebie, ale również i garnizony na Wielkim Murze i w Yumenguan oraz innych fortach. Zatem pola nie mogły leżeć zbyt daleko od miasta, które musiało im zapewnić bezpieczeństwo³⁸.

Fortyfikacje w okolicach Dunhuangu

Za wyjątkowym znaczeniem strategicznym Dunhuangu dla Han przemawia również fakt, że od samego początku miasto pełniło rolę siedziby gubernatora północnego zachodu³⁹. Osobie na

³⁵ Waugh 1999a.

³⁶ Waugh 1999a.

³⁷ Waugh 1999b.

³⁸ Li H. *et al.*, 2016, 2–9.

³⁹ Lebovitz 2021, 2–3.

tym stanowisku podlegały Nefrytowe Wrota, ale nie tylko one. Należy bowiem pamiętać, że miasto nie było osłonięte od północy. Co prawda znajdowała się tam pustynia, ale to wciąż było odkryte terytorium, które wymagało regularnych patroli oraz fortyfikacji. Xiongnu byli bowiem stałym zagrożeniem, a korytarz Gansu przecinał ich terytorium.

Oprócz Nefrytowych Wrót na zachód i na północ od Dunhuangu znajdował się Wielki Mur. Nie miał on jednak takiego charakteru jak zachowane fragmenty, które można dziś oglądać i zwiedzać w Chinach. Należy pamiętać, że fortyfikacje składające się na Wielki Mur były budowane partiami w wielu różnych miejscach i przez różne dynastie. Fragmenty Muru najbardziej popularne wśród turystów pochodzą z okresu panowania dynastii Ming (1368–1644). Natomiast Mur w okolicach Dunhuangu był zbudowany z ziemi i usztywniony konstrukcjami z trzciny⁴⁰. Budowany był jedynie w miejscach, które uznawane były za najbardziej narażone na atak, i był oparty o przeszkody terenowe, takie jak góry, rzeki czy też bagna. Oprócz Nefrytowych Wrót wzdłuż muru stały również w regularnych odstępach inne forty. O ile Wrota były fortem najbardziej wysuniętym na zachód, to dalsze forty okalały Dunhuang od północy, przechodząc na północny wschód, z ostatnim fortem znajdującym się niemalże na wschód od miasta. Budowane były z różnorodnego materiału. Niektóre tworzono z suszonych cegieł, jak właśnie Yumenguan. Poza fortami teren między Dunhuangiem a Wielkim Murem był obsiany wieżami strażniczymi i magazynami zaopatrzeniowymi. Magazyny były ważnym elementem logistycznego zaopatrzenia licznych, jak można domniemywać z samej ilości fortyfikacji, garnizonów. W ruinach wyżej wspomnianych wież strażniczych odkryto zapiski formacji wojsk Han, które śmiało możemy nazywać korpusami zaopatrzeniowymi⁴¹. Były to bardzo wyspecjalizowane oddziały, wysoce zbiurokratyzowane i obfitujące w urzędników spisujących zapasy. Były one odpowiedzialne za transport i rozdzielanie żywności oraz innego zaopatrzenia po garnizonach w rejonie Dunhuangu z wykorzystaniem wspomnianych magazynów zaopatrzeniowych⁴². Fortyfikacje oraz magazyny dookoła Dunhuangu były oddalone od siebie nawet o 250 km. Należy również wspomnieć, że oprócz infrastruktury wojskowej wewnątrz obszaru chronionego przez Mur istniały również posterunki zwiadowcze poza nim. Ich rolą było wykrywanie zbliżającego się przeciwnika i alarmowanie najbliższych garnizonów za pomocą sygnałów takich jak dym w dzień czy ogień w nocy⁴³.

Elastyczność w strategii obronnej zachodnich rubieży

Jak widać, Han przykładało wielką wagę do bezpieczeństwa zachodniej flanki. Niemniej jednak utrzymanie tyłu garnizonów oraz wież strażniczych i fortów położonych na trudnym terenie i bardzo daleko od głównych miast było z pewnością niezwykle kosztowne. Nie można się

⁴⁰ Luo *et al.* 2019, 5–9.

⁴¹ Han 2014, 105–113.

⁴² Di Cosmo 2002, 74.

⁴³ Waugh 1999a.

Mapa korytarza Gansu z zaznaczonym miastem Dunhuang i przełęczami Yumenguan i Yangguan

zatem dziwić, że kontrola nad zachodnimi rubieżami była płynna i zależna od aktualnej sytuacji politycznej i gospodarczej w państwie. Na przykład za czasów rządów Wang Manga, uzurpatora, który na krótko obalił rządy dynastii Han (między 9 a 23 r. n.e.), Chiny wycofały się chwilowo z linii fortyfikacyjnych na zachodzie, konstruując nowe, krótsze, bliżej Dunhuangu⁴⁴. Po upadku uzurpatora i wzmocnieniu dynastii Han wrócono do starych fortyfikacji. Sytuacja ta powtórzyła się w roku 107 n.e. i znów, po pewnym czasie, powrócono do utraconych umocnień, ale stało się to już po upadku dynastii Han⁴⁵. Można śmiało stwierdzić, że budulec używany przy konstrukcji fortyfikacji i przyjęta przez Chiny strategia obrony murów sprzyjały tej elastyczności kontroli zachodnich granic. Umocnienia z ziemi i suszonych cegieł były prostsze do zbudowania niż fortyfikacje na wschodzie, wznoszone głównie z kamienia na znacznie większą skalę. Oprócz Yumenguan, które miało duże znaczenie jako punkt celny, reszta fortyfikacji nie pełniła roli stałych punktów obronnych. Wystarczały jako element odstrasżający koczowników, którym brakowało środków do dłuższych oblężeń, jednakże nie były w stanie przeciwstawić się bardziej zorganizowanym przeciwnikom. W wypadku pojawienia się takiego wroga garnizony opuszczały Wielki Mur oraz forty i wieże i chowały się za murami Dunhuangu. Miasta bowiem nie można było stracić, albowiem z czasem stało się ważne nie tylko ze względów strategicznych, ale i ekonomicznych.

⁴⁴ Loewe 2019, 294–295.

⁴⁵ Twitchett 2008, 421.

Wojna o konie

Jednym z powodów wzrostu znaczenia Dunhuangu jako miasta ważnego nie tylko ze względów militarnych, ale i ekonomicznych, była tzw. wojna o konie. Wcześniej wspomniany wysłannik cesarza Wudi, Zhang Qian, powrócił ze swoich podróży w roku 125 p.n.e. z wieściami o niezwykłych koniach z Kotliny Fergańskiej⁴⁶. Konie fergańskie były wytrzymałe, szybkie i odporne⁴⁷. Tak zachwycił Zhang Qiana, że w swej relacji nazywał je niebiańskimi. Hodowane były w państwie w Kotlinie Fergańskiej, które Zhang Qian nazwał Dayuan⁴⁸. Cesarz wysłał tam posłów ze złotem oraz propozycją podpisania traktatów handlowych⁴⁹. Jednakże posłowie zostali nieprzychylnie przyjęci. Dayuan uważało, że jest bezpieczne, ponieważ leżało relatywnie daleko od Han, a bliskość Xiongnu, jak i stan poselstwa Han, które stanowiła mała grupa wyczerpanych podróżą po pustyni ludzi, przemawiały przeciwko sprzedaży koni cesarzowi Wu. Co więcej, gdy nic nie osiągnąwszy, dygnitarze z Han rozpoczęli podróż do domu, zostali napadnięci i wybici przez najemników wynajętych przez szlachtę z Dayuan⁵⁰.

Gdy wieści o zradzieckim ataku dotarły do Han, cesarz postanowił wysłać ekspedycję, aby ukarać Dayuan. W roku 104 p.n.e. wysłano 6 tysięcy jeźdźców i 20 tysięcy piechoty, głównie przestępców, skazańców i rekrutów zebranych wzdłuż granicy, pod dowództwem Li Guangli⁵¹. Armia była zarówno niewielka, a w jej skład wchodziły tacy, a nie inni wojownicy, ponieważ uznano, że regularne siły będą lepiej użyte w trwającej jeszcze wojnie z Xiongnu⁵². Aby dotrzeć do Fergany, wojsko musiało pokonać pustynię Takla Makan w Kotlinie Kaszgarskiej, przez którą prowadziła jedyna droga na zachód, bo z północy i południa ograniczały ją pasma górskie. Ostatnim przystankiem przed wyprawą na zachód był Dunhuang. Niestety miasto nie mogło zaopatrzyć armii w wystarczające zapasy⁵³. Można domniemywać, że utrzymanie licznych garnizonów i samego miasta całkowicie pochłaniało plony zbierane przez Dunhuang. Nie bez powodu jeszcze wiele lat później, co odkryto w zachowanych dokumentach, nader częsta była sytuacja, gdy rolnicy musieli zakupywać zboże potrzebne do obsiania pól na wiosnę⁵⁴. Skład armii oraz brak wystarczającego zaopatrzenia sugeruje, że wyprawa była traktowana jako mało ważna, co też z pewnością wpłynęło na priorytety zaopatrzeniowe oficerów i urzędników stacjonujących w Dunhuangu.

Podczas podróży przez pustynie Li Guangli musiał polegać na łasce miast-państw oazowych, które były niezbędnymi przystankami dla karawan kupców podróżujących przez pustynię. Niestety miasta-państwa odmówiły współpracy, najprawdopodobniej bojąc się odwetu ze

⁴⁶ *Shi*. II 275.

⁴⁷ Beckwith 2009, 73.

⁴⁸ *Shi*. II 270.

⁴⁹ Frankopan 2015, 27–28.

⁵⁰ *Shi*. II 279–280.

⁵¹ *Shi*. II 281.

⁵² Peers 1995, 8.

⁵³ *Shi*. II 281–282.

⁵⁴ Waugh, 1999c.

strony Xiongnu. Armia Han musiała siłą zdobywać zapasy, oblegając miasta, co wiązało się ze stratą tak ludzi, jak i czasu. Li Guangli szybko tracił żołnierzy, a ci, którzy przeżyli, byli wyczerpani ciągłymi walkami oraz podróżą przez pustynię. Dotarłszy w końcu do Dayuan, armia Han nie była w stanie oblegać stolicy – Ershi (czyli dzisiejszego Chodżentu). Poniósłszy porażkę w bitwie pod Yucheng, armia wycofała się z Dayuan⁵⁵.

Gdy wieści o niepowodzeniu ekspedycji dotarły na dwór cesarski, doradcy cesarza Wu radzili rozwiązać pozostałości armii i skupić się na walce z Xiongnu. Jednakże fakt, że miasta-państwa oazowe całkowicie odmówiły współpracy z armią Li Guangli, skłonił cesarza do ponownego wysłania armii. W dużej mierze chodziło o zachowanie twarzy. Han musiało ukarać zarówno Dayuan za zdradzieckie potraktowanie posłów cesarskich, jak i miasta oazowe za odmowę współpracy. Tym razem Li Guangli wyruszył w roku 102 p.n.e. z armią liczącą 60 tysięcy żołnierzy⁵⁶. Oprócz armii przymusowych rekrutów złożonej ponownie z różnego rodzaju wyrzutków, w jego oddziałach znajdowali się również najemnicy oraz 2 tysiące sojusznicznych nomadów⁵⁷.

Tym razem miasta-państwa oazowe poddawały się bez walki, oprócz jednego – Luntai. Po krótkim oblężeniu zostało jednak zdobyte, a populacja wybita niemal doszczętnie dla przykładu dla pozostałych miast-państw⁵⁸. Jednakże Li Guangli stracił połowę armii podczas podróży przez pustynię, głównie przez dezercje. Po ominięciu Yuchengu armia Han przybyła do Ershi i od razu rozpoczęła oblężenie miasta. Po 40 dniach oddziały Li Guangli przedarły się przez mury miasta. Szlachta Dayuan poddała się po zabiciu króla, którego głowa została wysłana razem z propozycją poddania do Li Guangli. W owej propozycji szlachta Dayuan ofiarowała Han tyle koni, ile będą chcieli, oraz zapasy na powrotną drogę, ale zastrzegła, że zabiją wszystkie konie, jeśli Li Guangli odrzuci ich propozycję. Generał przystał na to i zabrawszy 3000 koni oraz zapasy, wyruszył z powrotem do Han. Władcy miast-państw oazowych, które Li Guangli mijął w drodze powrotnej, wysyłali członków swych rodzin z daninami dla cesarza⁵⁹. Członkowie tych rodzin zostali na dworze cesarskim jako zakładnicy, gwarantując posłuszeństwo Kotliny Kaszgarskiej⁶⁰. Rok później w Dayuan doszło do przewrotu i władca, osadzony tam wcześniej przez Li Guangli, został zamordowany. Jednakże nowy władca nie zamierzał antagonizować Han i posłał swego syna na dwór cesarski jako zakładnika. W odpowiedzi cesarz wysłał posłów z podarunkami i zawarł pokój z Dayuan, które odtąd zaczęło zaopatrywać Han w fergańskie konie⁶¹.

⁵⁵ *Hansh* VI.

⁵⁶ *Shi*. II 284.

⁵⁷ Whiting 2002, 164.

⁵⁸ *Shi*. II 286.

⁵⁹ *Shi*. II 287–288.

⁶⁰ Hansen 2005, 38–41.

⁶¹ *Shi*. II 288.

Skutki wasalizacji państw-miast oazowych dla Dunhuangu

Mimo iż Dunhuang, poza byciem miastem wypadowym dla ekspedycji, nie odegrało podczas jej trwania ważniejszej roli, to w dalszej perspektywie niezwykle zyskało na wygranej wojnie. Wasalizacja miast-państw oazowych oraz Fergany sprawiła, że podróże chińskich kupców wzdłuż oaz na pustyni Takla Makan, wokół których leżały miasta-państwa, stały się znacznie bezpieczniejsze. Co więcej, zaczęto sprowadzać konie z Fergany oraz zwiększono ilość sprowadzanego nefrytu. Chińscy kupcy wyruszali w coraz dalsze podróże na zachód, a i kupcy z zachodu zaczęli coraz tłumniej wyruszać na wschód, w poszukiwaniu nowych towarów, takich jak chociażby jedwab. Zarówno ci przybywający, jak i wyruszający spotykali się w jednym mieście: w Dunhuangu. Była to w końcu brama do Chin. Coraz większa liczba kupców spowodowała pojawienie się celników oraz rzemieślników dostarczających usługi karawanom. W Dunhuangu zaczęło się też osiedlać wielu kupców. Sporo z nich wyznawało religie do tej pory nieznane w Han⁶². W ślad za nimi zaczęli pojawiać się zatem i misjonarze, szerzący nowe religie w tym regionie, takie jak np. buddyzm⁶³. Cała ta gwałtownie wzrastająca rzesza ludzi podróżująca do i z miasta oraz na szlakach z niego wiodących przyciągała niestety również i nowe zagrożenia. Karawany, obciążone wszelakiej maści towarami, były idealnym celem dla bandytów. Wymuszało to wzmocnienie garnizonu w Dunhuangu oraz patroli wokół niego. Oprócz ośrodka militarnego Dunhuang stał się również centrum ekonomicznym⁶⁴. Jego utrzymanie, poza opisanymi walorami strategicznymi, było również niejako symbolem kontroli i władzy Han nad zachodnimi rejonami państwa.

Sogdyjczycy w Dunhuangu

Sporą grupą kupców, którzy zdecydowali się osiedlić w Dunhuangu, byli Sogdyjczycy. Był to lud pochodzący z Sogdiany (obecnie obszar Uzbekistanu i Tadżykistanu, pomiędzy rzekami Syr-darią i Amu-darią)⁶⁵. Sogdyjczycy słynęli ze swych handlowych umiejętności i byli niezwykle aktywni wzdłuż lądowych szlaków handlowych, szczególnie w okolicach Kotliny Kaszgarskiej⁶⁶. Wraz ze wzrostem wpływów Han w rejonie kupcy sogdyjscy zaczęli osiedlać się w Dunhuangu i pełnili w dużej mierze rolę lokalnych kontaktów dla większych grup kupieckich operujących na szlakach handlowych. Można śmiało twierdzić, że Sogdyjczycy mieli daleko sięgające wpływy. Jeszcze w V w. n.e. zostawiali ślady swojej działalności, chociażby na Kamieniu z Hunzy, skale znajdującej się w dzisiejszym Pakistanie, na szlaku karawan, na której wędrowcy przez wieki pozostawiali wyryte napisy. Wśród nich możemy znaleźć zapiski po sogdyjsku opisujące ich podróże handlowe⁶⁷. W zachowanych dokumentach z okresu działalności

⁶² *Fog.* 10 = Faxian, *Foguoji*, tłum. H.A. Giles, Cambridge 1923.

⁶³ Anderl 2018.

⁶⁴ Whitfield 2007, 201–213.

⁶⁵ Dresden 1983, 12–16.

⁶⁶ Howard 2012, 134.

⁶⁷ Hollman 2014, 1–3.

Sogdyjczyków w Dunhuangu możemy znaleźć informacje na temat towarów, którymi handlowali. Były to m.in. złoto, różnego rodzaju przyprawy, konopie, len oraz pszenica. Co ciekawe, brak na tej liście jedwabiu⁶⁸. Był oczywiście obecny na Jedwabnym Szlaku, ale jak widać zdecydowanie nie był jedynym towarem⁶⁹. Sogdyjczycy wywarli spory wpływ na historię Dunhuangu, zarówno w sferze ekonomicznej, operując jako kupcy i kontakty kupieckie, jak też w sferze religijnej. W większości wyznawali zaratusztrianizm. Manuskrypty z jaskiń Mogao wspominają nawet o świątyni, jaką wzniesli w Dunhuangu. Niestety nie pozostał po niej nawet ślad, a sami Sogdyjczycy z biegiem czasu zasymilowali się i zatarli swój język i kulturę⁷⁰. Ich wpływy upadły wraz ze spadkiem znaczenia szlaków handlowych. Ponieważ operowali głównie na dalszych trasach, postępująca izolacja Chin i spadek znaczenia Dunhuangu sprawił, że musieli zarzucić bądź zmienić swą działalność. W dużej mierze można twierdzić, że okres świetności Dunhuangu pokrywał się z okresem najbardziej wzmożonej działalności kupców sogdyjskich⁷¹.

Zakończenie

Mimo iż znaczenie Dunhuangu wzrastało wraz z rozwojem dynastii Han, nie byłoby to oczywiście możliwe, gdyby nie cesarz Wudi. To on rozpoczął ekspansję na zachód i dzięki swojemu programowi wiosek *tuntian* doprowadził do założenia szeregu ważnych miast. Dunhuang był jednym z najważniejszych, jeśli nie najważniejszym. Złożyło się na to wiele czynników, a samo położenie na zachodnich rubieżach sprawiało, że był ważnym garnizonem. Jednakże dopiero wojna o konie sprawiła, że miasto zyskało na znaczeniu i stało się bramą do Chin. Dzięki zwasalizowaniu miast-państw otworzyła się droga na zachód dla karawan handlowych. Handel umożliwił gwałtowny rozwój miasta, a wraz z kupcami pojawili się misjonarze szerzący nowe religie i idee, wraz z nimi zaś nowi mieszkańcy. Nie byłoby to możliwe, gdyby nie cesarz Wudi i jego program wiosek *tuntian*. Dunhuang rozwijał się prężnie przez następne stulecia wraz z rozwojem szlaków handlowych. Tym niemniej kryzysy dotyczące dynastie Han zawsze mocno uderzały w miasta położone wzdłuż granic państwa. W szczególności dotyczyło to Dunhuangu. Tak ważne miejsce, mimo iż przynosiło wielkie dochody z handlu, wymagało również wielu nakładów finansowych na utrzymanie garnizonu i fortyfikacji. Nie można się zatem dziwić, że wojny domowe, w szczególności Bunt Żółtych Turbanów u schyłku istnienia dynastii Han (184–189 n.e.), mocno uderzyły w Dunhuang. Dopiero za czasów dynastii Tang wrócił do swej świetności⁷², jednakże wraz z upadkiem tej dynastii najazdy koczowników oraz postępująca izolacja Chin i zamknięcie się na handel z zachodem definitywnie przyniosły kres istotnemu znaczeniu miasta. Niegdyś centrum kupieckie i niezwykle ważny punkt w fortyfikacjach

⁶⁸ Waugh, 1999c.

⁶⁹ Żuchowska, Sarek 2017, 65–75.

⁷⁰ Grenet, Guangda 1996, 175–186.

⁷¹ Waugh, 1999b.

⁷² Popova 2013, 59–67.

granicznych zmieniło się z bramy do Chin w małe i zapomniane miasteczko, aż do momentu gdy niedawno zostało niejako odkryte na nowo.

Bibliografia

- Anderl C., 2018: *Linking Khotan and Dunhuang: Buddhist Narratives in Text and Image*, „Entangled Religions: Interdisciplinary Journal for the Study of Religious Contact and Transfer” 5, 250–311.
- Beckwith C., 2009: *Imperia Jedwabnego Szlaku*, tłum. T. Fiedorek, Warszawa.
- Benjamin C., 2006: *The Yuezhi Migration and Sogdia*, [w:] *Ērān ud Anērān: Studies Presented to Boris Il'ich Marshak on the Occasion of his 70th Birthday*, red. C. Matteo, R. Paola, S. Gianroberto, Venezia, 87–110.
- Chen H., Wang E.Q., 2020: *Dunhuang on the Silk Road: A hub of Eurasian Cultural Exchange- Introduction*, „Chinese Studies in History” 53.3, 187–191.
- de Crespigny R., 2006: *A Biographical Dictionary of Later Han to the Three Kingdoms*, Canberra.
- Di Cosmo N., 2002: *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge.
- Di Cosmo N., 2011: *Military Culture in Imperial China*, Cambridge.
- Dresden M.J., 1983: *Sogdian Language and Literature*, [w:] *The Cambridge History of Iran, III: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, red. E. Yarshater, Cambridge, 12–16.
- Frankopan P., 2015: *Jedwabne szlaki. Nowa historia świata*, tłum. P. Tarczyński, S. Żuchowski, Warszawa.
- Giles L., 1957: *Introduction to Descriptive Catalogue of the Chinese Manuscripts from Tunhuang in the British Museum* (wydanie elektroniczne: <http://idp.bl.uk/4DCGI/education/giles/index.a4d>; dostęp 18.11.2022).
- Grenet F., Guangda Z., 1996: *The Last Refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries*, „Bulletin of the Asia Institute New Series” 10, 175–186.
- Han Z., 2014: *The Research on the Military Administrative Law in Han Dynasty in China*, „Portes. Revista mexicana de estudios sobre la Cuenca del Pacífico” 8.16, 97–116.
- Hansen V., 2005: *The Tribute Trade with Khotan in Light of Materials Found at the Dunhuang Library Cave*, „Bulletin of Asia Institute”, 19 (n.s.), 37–46.
- Helman-Ważny A., 2009: *Sztuka tybetańskich ksiąg klasztornych*, Warszawa.
- Helman-Ważny A., 2016: *More than Meets the Eye: Fibre and Paper Analysis of the Chinese Manuscripts from the Silk Roads*, „STAR: Science and Technology of Archeological Research” 2, 127–140.

- Hollman T.O., 2014: *Chinese Rock Inscriptions in the Indus Valley* (https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/chinese_rock_inscriptions_in_the_indus_valley.pdf; dostęp 2.11.2022).
- Howard, M.C., 2012: *Transnationalism in Ancient and Medieval Societies: The Role of Cross Border Trade and Travel*, Vancouver.
- Lebovitz D., 2021: *Dunhuang*, [w:] *The Encyclopedia of Ancient History: Asia and Africa*, red. Harkness E. et al., New York 2021, 2–3.
- Li H. et al., 2016: *Human Settlement and Its Influencing Factors during the Historical Period in an Oasis-desert Transition Zone of Dunhuang, Hexi Corridor, Northwest China*, „Quaternary International” 30, 113–122.
- Liu T., Fan I., 2016: *The Tuntian System in Xinjiang under the Qing Dynasty: A Perspective from Environmental History*, „International Review of Environmental History” 2, 99–141.
- Loewe M., 1967: *Records of Han Administration, I: Historical Assessment*, Cambridge.
- Loewe M. 2011: *The Western Han Army: Organization, Leadership, and Operation*, [w:] *Military Culture in Imperial China*, red. N. Di Cosmo, Cambridge (Mass.)–London, 65–89.
- Loewe M., 2019: *Crisis and Conflict in Han China*, London.
- Luo L. et al., 2019: *Identifying Linear Traces of the Han Dynasty Great Wall in Dunhuang Using Gaofen-1 Satellite Remote Sensing Imagery and the Hough Transform*, „Remote Sensing” 11, 1–22.
- Peers C.J., 1995: *Imperial Chinese Armies (1): 200 BC–AD 589*, Oxford.
- Popova I., 2013: *Tang Political Treatise from Dunhuang „Heavenly Instructions”*, [w:] *Studies in Chinese Manuscripts from the Warring States Period to the 20th Century*, red. I. Galambos, Budapest, 59–79.
- Richthofen F. von, 1877: *On the Central Asian Silk Roads until the 2nd Century A.D.*, Berlin.
- Slobodník M., 2006: *The Chinese Princess Wencheng in Tibet: A Cultural Intermediary between Facts and Myth*, [w:] *Trade, Journeys, Inner- and Intercultural Communication in East and West (up to 1250)*, red. M. Gálik, T. Štefanovičová, Bratislava, 267–276.
- Uhlig H., 1986: *Jedwabny Szlak*, tłum. J. Danecki, Katowice.
- Waugh C.D., 1999a: *Dunhuang as a Military Outpost* (<https://depts.washington.edu/silkroad/cities/china/dh/dhml.html>; dostęp 18.11.2022).
- Waugh C.D., 1999b: *Dunhuang Social, Economic and Political History* (<https://depts.washington.edu/silkroad/cities/china/dh/sochist.html>; dostęp 18.11.2022).
- Waugh C.D., 1999c: *The Tun Huang Lu--Dunhuang and Its Region in the Late T'ang Period* (<https://depts.washington.edu/silkroad/cities/china/dh/thl.html>; dostęp 18.11.2022).
- Whitfield S., *Was there a Silk Road?*, „Asian Medicine” 3, 201–213.

Whiting M.C., 2002: *Imperial Chinese Military History*, Bloomington.

Xinjiang R., 2013: *Eighteen Lectures on Dunhuang*, tłum. I. Galambos, Leida.

Ying-Shih Y., 2008: *Han Foreign Relations*, [w:] *The Cambridge History of China*, I, red. D. Twitchett, Cambridge, 377–462.

Żuchowska M., Sarek K, 2017: *Da Qin i Fulin, Obraz zachodu w źródłach chińskich z I tysiąclecia n.e.*, Warszawa.

Źródło mapy

[SY/Wikimedia Commons/Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported](#)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hexi_Corridor.png

Daniel Morek
badacz niezależny (Toruń)
danielmorek88@gmail.com
ORCID 0000-0001-6201-9311

o